

MENSTRUÁCIÓ ÉS TISZTÁTALANSÁG
A KULTUSZTÓL VALÓ RENDSZERES TARTÓZKODÁS
A LEV 15,19–24 SZERINT ÉS NÉHÁNY PÉLDA A BIBLIAI SZÖVEG
RECEPCIÓJÁRA A KORAI ZSIDÓ IRODALOMBAN

THOMAS HIEKE
Universität Mainz

1. BEVEZETÉS

„Ha egy menstruáló nő áthalad két férfi között és havivérése elején van, akkor az egyik férfit el fogja pusztítani, ha pedig havivérése végén van, akkor viszályt fog köztük szítani. (*b. Peszahim 111a*)”¹

A Babiloni Talmud szerzői és hagyományozói számára a menstruáló nő továbbra is nehézséget jelent. A Bibliától kezdve különböző szabályokat találunk a nőekkel kapcsolatban: testi állapotukról (mint a méh nyálkahártyájának rendszeres leválásáról), és vallási tevékenységükről (vagy bizonyos vallási cselekedeteket érintő korlátozásokról).² Tanulmányunk középpontjában a Lev 15,19–24 bibliai rendelkezései állnak, valamint azok recepciója a korai zsidóságban.³ Ezek az előírások leginkább a női testre vonatkozó férfi elképzelésekre és felfogásokra vonatkoznak az ókorban: a szövegeket férfiak írták menstruáló nőkről és ajánlott viselkedésükről. A nők elfogadták

A fordítás alapjául szolgáló tanulmány: THOMAS HIEKE: Menstruation and Impurity. Regular Abstinence from the Cult According to Leviticus 15:19–24 and Some Examples for the Reception of the Biblical Text in Early Judaism, in Géza G. Xeravits (ed.): *Religion and Female Body in Ancient Judaism and Its Environments*, De Gruyter, Berlin – Boston, 2015, 54–70. Fordította: Szabó Miklós Xavér OFM. Közlés a szerző és a kiadó szíves engedélyével.

¹ Babiloni Talmud, *Peszahim* traktátus 111a. Az angol nyelvű Talmud-idézetek forrása: The Soncino Talmud, Brooklyn, NY.

² A menstruáció általános tárgyalásához lásd például BUCKLEY, *Blood Magic*.

³ A menstruáció témájához a nem-papi irodalomban lásd például PHILIP, *Menstruation*, 19–42.

ezeket a szabályzásokat, aszerint cselekedtek és átadták azokat a következő nemzedéknek. A férfiak elképzelései szerint a nők havivérzésük idején nem vehettek részt a kultuszban. Az időszak alatt a nők állapotát „tisztátalannak” nevezték, és a nő közvetítette ezt az állapotot annak, amire ráült, illetve azoknak, akik megérintették őt vagy a szóban forgó tárgyakat. *Pontosan mit akartak szabályozni ezek a bibliai előírások és milyen hatást gyakoroltak a mindennapi életre? Hogyan fogadták és kezelték ezeket a későbbi szövegek?* A témára és a Lev 15 egészének átfogó szerkezetére, valamint a szöveg eredetére vonatkozó rövid észrevételt követően tanulmányom bemutatja a Lev 15,19–24 exegézisét,⁴ továbbá néhány példát a bibliai szakasz korai zsidó recepciójáról.

2. A LEVITÁK KÖNYVÉNEK 15. FEJEZETE

2.1. Tisztaság és tisztátalanság

A menstruáció témája a Leviták könyve a központi, rituális tisztasággal és tisztátalansággal foglalkozó (Lev 11–15) szövegegységének része. Általánosságban véve a „tisztá” (*ṭāhōr*)⁵ kifejezés a Leviták könyvében egy (férfi vagy női) személy normális állapotára vonatkozik, amiben képes részt venni a kultuszban (például enni a *zebah šelāmîm*, vagyis a békeáldozat lakomáján). Az emberi test valamely „rendellenes” viselkedésének helyénvaló következménye volt, hogy ideiglenesen távol kellett maradni a kultusztól. De ahogy a szövegekből megtudjuk,

„a rituális tisztátalanságot [...] nem erkölcsileg ítélték meg, mégis összegegyeztetettek tartották Isten szentségével. Így a »beszennyezett« személy nem bűnös, csupán pillanatnyilag van távol az Isten által eltervezett életrendtől, amelyben fontos szerepet játszott a kultuszban való részvétel képessége.”⁶

A „tisztátalanság” (*ṭāmēʿ*) ideiglenes állapotán felül lehet kerekedni mos(akod)ással (test, ruhák, egyéb felszerelés), és egy bizonyos idő elmúltával.

⁴ Az itt tárgyalt kérdéshez német nyelven lásd kommentáromat: HIEKE, Levitikus 1–15, 522–556.

⁵ A héber *ṭāhōr* és *ṭāmēʿ* szakkifejezések fordítására széles körben használatos a *tiszta/tisztaság* és *tisztátalan/tisztátalanság* fogalmak, bár elismerték, hogy a nyelvi egyenértékűség a héber eredeti és az angol megfelelő között egyáltalán nem kielégítő (lásd BE'ER, *Blood Discharge*, 152).

⁶ Hoss, *Baths*, 104.

2.2. A Lev 15 témája

A fejezet megítéli a tisztátalanság fokát, amit a nemi szervek által kibocsátott folyás okoz. „Ez a szaporodó szervekkel foglalkozó versek legintenzívebb koncentrátuma a Bibliában.”⁷ Mindkét nemet érinti, a férfiakat és a nőket is, de fizikai állapotukat eltérő módon kezelik. A fejezet különbséget tesz a rendellenes (vagyis patológiás) és a nem rendellenes (normális) folyás között.

A fejezet értelmezési kulcsát a mély bizonytalanság érzésében ismerhetjük fel: maguk a szexuális erők indokolják a bátortalanságot és a félelmet, mivel a szerelem, a vágy, a nemzés, a terhesség és a szülés közel állnak a teremtés isteni birodalmához, és ez az érzés csak növekszik a rendellenes folyások estén az emberi élet efféle jelenségeivel összefüggésben. A fogalomnak semmi köze a szexualitás elítéléséhez, inkább csak óvatos figyelmeztetés akar lenni, amikor szexuális erőkkel van dolgunk.⁸ A tisztasági szabályokat nem a férfiak és a nők elnyomására hozták, hanem (mai nézőpontból: az irracionális) aggodalmaik csökkentésére, ezzel rendet és stabilitást vezettek be. Az emberi szaporodás köre (beleértve a szexualitást, a kapcsolódó folyásokat) és a kultusz világa, mint az istenséggel való találkozás köre, egyértelműen elkülönül. Az egyszerű és egyértelmű irányelvek felülemelkednek a rendellenes jelenség okozta bizonytalanságon, kielégítve a tisztaság, a rend és a stabilitás utáni emberi vágyat.⁹

2.3. Szerkezet

A Lev 15 kétrészes, mindkét nemhez kapcsolódó fejezet, amely a férfi és a nő találkozásáról, vagyis szexuális együttlétéről szól, a döntő mondat pedig középen található (18. vers). A szöveg palindromikusan, vagyis egy középpont körül gyűrű-kompozíciós technikával épül fel (ABC – C’B’A’).¹⁰ A vázlata így nézne ki:

⁷ MEACHAM, *History*, 24–25.

⁸ Lásd GERSTENBERGER, *Leviticus*, 181–182.

⁹ Lásd GERSTENBERGER, *Leviticus*, 190–191.

¹⁰ Lásd MILGROM, *Leviticus*, 904–905; STAUBLI, *Leviticus*, 123; WHITEKETTLE, *Leviticus* 15.18, 36; O’GRADY, *Semantics*, 4; MEACHAM, *History*, 24; PHILIP, *Menstruation*, 45–47.

1–2b	Bevezetés JHWH Mózeshez intézett beszédéhez	A
2c–17	Férfi testnedvek folyása	
	2c–15 rendellenes folyás (betegség)	B
	2c–3 a jelenség leírása	
	4–12 a tisztátalanság közvetítése érintkezés által	
	13–15 a megtisztulás folyamata felgyógyulás esetén	
	16–17 nem rendellenes folyás (magömlés)	C
18	szexuális kapcsolat	X
19–30	Női testnedvek folyása	
	19–24 nem rendellenes folyás (menstruáció)	C'
	19a–c a jelenség leírása	
	19d–23 a tisztátalanság közvetítése érintkezés által	
	24 szexuális kapcsolat egy menstruáló nővel	
	25–30 rendellenes folyás (betegség)	B'
	25 a jelenség leírása	
	26–27 a tisztátalanság közvetítése érintkezés által	
	28–30 intézkedések a tisztuláshoz felgyógyulás esetén	
31	általános kikötés, indoklás	
32–33	Összefoglalás a <i>tóra</i> -formulával	A'

Az arányosan tagolt szerkezet újszerű hatása, hogy a férfiak és a nők egyenlő bánásmódban részesülnek: a nők menstruációja normális (nem rendellenes) jelenséggént tűnik fel, analógiában a férfiak magömlésével (C – C'). Egyik folyást *sem* tekintik patológikusnak (vagy rendellenesnek), és szemben állnak mindkét nem patológikus folyásaival. DEBORAH ELLENS ezt így fejezi ki: „a szerkezeti szimmetria *gender*-szimmetriát alkot”.¹¹ Ő más szerkezeti felosztást választ és a 18. verset nem egy különálló központi szövegegységnek tekinti („X”), hanem a 24. verstől függőnek, ezért a szexuális együttlétre utaló „X” elemet alárendeli a „C” elemnek. Azonban még a szerkezet alternatív nézete és a 18. központi vers nélkül is egyértelmű, hogy a férfiak és a nők ebben a fejezetben egyenlőnek tekintendők, legalábbis a nem szervek normális és rendellenes folyását illetően.

¹¹ ELLENS, *Menstrual Impurity*, 35. COHEN, *Menstruants*, 276, így fejezi ki: „nincs bizonyíték arra, hogy ezeknek a törvényeknek a közvetlen vagy közvetett hatása volt a nők diszkriminációjára”.

2.4. A LEV 15 EREDETE

Az arányosan tagolt szerkezet, a nő és a férfi tárgyalásának figyelemre méltó párhuzama egyetlen szerzőtől származó irodalmi egységre és kompozícióra mutat (Lev 15,2c–30,32–33). A papi szerző (P) a hagyományból merített és hozzáadott egy bevezetést (1–2b versek), valamint a találkozás sátrába való belépés megemlítését a 14. és 29. versben.¹² A 31. vers stílus, tartalom és a szabályrendszer szempontjából is különbözik a többi verstől, közvetlen stílusú, egyes szám második személyű igealakokkal és egy teológiai magyarázatot vagy indoklást kínál. Ez a vers valószínűleg a könyv végső formájának redakciójából származik és a Szentség törvénye stílusában fogalmazódott meg (H; Lev 17–26).¹³

2.5. A LEV 15,19–24 FORDÍTÁSA

Álljon itt a Lev 15,19–24 fordítása a Magyar Bibliatársulat Szöveggondozó Bizottságának (2014) tolmácsolásában:¹⁴

¹⁹Ha egy asszonynek vérzése van, mert vérfolyás támad a testében, hét napig számítson az havi tisztulásnak. Mindenki, aki hozzáér, tisztátalan legyen estig. ²⁰Tisztátalan mindaz, amin fekszik havi tisztulása idején, és tisztátalan, amin ül. ²¹Ha valaki a fekvőhelyéhez ér, mossa ki a ruháját, mosakodjék meg vízben, és legyen tisztátalan estig. ²²És aki hozzáér bármilyen holmihoz, amin az asszony ült, mossa ki a ruháját, mosakodjék meg vízben, és legyen tisztátalan estig. ²³Ha valaki hozzáér valamihez abból, ami a fekvőhelyén volt, vagy amin ülni szokott, legyen tisztátalan estig. ²⁴Ha pedig vele hál egy férfi, akkor az asszony havi tisztulása miatt legyen a férfi is tisztátalan hét napig, és legyen tisztátalan mindenestül az a fekvőhely is, amelyen feküdni szokott.

3. A LEV 15,19–24 EXEGÉZISE

3.1. A *niddā* kulcsszó: „havi ciklus”

A héber *niddā* főnév a Lev 15,19–24 kulcskifejezése. A Lev 12 szövegösszefüggésében a *niddā* a nőnek a szülés után, a kultusztól való ideiglenes tartózkodására vonatozik. A Lev 12 ezt a helyzetet a menstruáció analógiájával

¹² Lásd NIHAN, Priestly Torah, 282.

¹³ Lásd NIHAN, Priestly Torah, 282; PHILIP, Menstruation, 47.

¹⁴ A tanulmány eredetijében az angol fordítás figyelembe veszi a JPS Tanakh, valamint JACOB MILGROM fordítását a kommentárjában: The JPS TANAKH, a new translation (into contemporary English) of The Holy Scriptures according to the traditional Hebrew text (Masoretic). The Jewish Publication Society, 1985; MILGROM, Leviticus, 903.

tárgyalja, és így kapcsolódik a Lev 15 fejezetéhez. A korlátozott időtartamot és a jelenség szabályosságát tekintve a „(havi) ciklus” kifejezés lehet a *niddā* megfelelő fordítása, mivel a „ciklus” szó a kultusztól való *ideiglenes* távolmaradásra vonatkozik, és egyben elkerüli a „tiszátalansághoz” kapcsolódó negatív konnotációkat is, amelyekre a szöveg nem céloz.¹⁵ A *niddā* alapjelentése valószínűleg „elkülönülés, leválás”, és ez vonatkozhat a menstruációs vér leválására, de a nő kultusztól való hétnapos elkülönülésére is.¹⁶ Ahogy a 24. vers jelzi, a nő kultikus státuszát ciklusa során (vagyis a kultusztól való távolmaradása) osztja a férfi is, akivel együtt hált. Ebben az esetben ugyanaz a szabályzás vonatkozik őrá is, mint a menstruáló nőre.

A *niddā* különböző kontextusokban történő használata azonban terminológiai problémát okoz. Más bibliai, különösen a prófétai irodalom szakaszai a „menstruáló” tabutémáját (tilos a kultuszi részvétel, tilos a közösülés) metaforaként használják azokra a „dolgokra, amelyeket semmilyen körülmények között sem lehet megérinteni”, vagyis az idegen istenek imáadására (például Ez 7,19–20; 36,17; 2Krón 29,5; Ezd 9,11). Az idegen istenek és képeik ugyanabban a szövegösszefüggésben vannak, amelyeket „utálatos irtózatosságoknak” hívtak, így a *niddā* szó végzetes következményeket von maga után: a nő életében egy szabályos jelenség a szavak szintjén olyan pejoratív kifejezésekkel társul, mint az irtózat.¹⁷ Ezért azok a próféták és teológusok, akik a menstruáló nő szexuális tabujával próbálták ábrázolni az idegen istenek és képeik kerülését, az egyes fogalmakhoz és elképzelésekhez nőellenes összefüggéseket teremtettek. Figyelembe véve a Biblia nőellenes értelmezésének végzetes történetét, a modern exegézisnek ezekre a problémákra is fel kell hívnia olvasói figyelmét.

3.2. *Ideiglenes tartózkodás a kultusztól, mosakodás*

A nők kultusztól való rendszeres távolmaradására szolgáló időszak hét napra korlátozódik, hogy tiszteletben tartsa a nő privát szféráját. A papok nem végeznek vizsgálatot (ahogy a bőrbetegségek esetén a 13. fejezetben);¹⁸

¹⁵ Lásd ERBELE-KÜSTER, Körper und Geschlecht, 121–135; ERBELE-KÜSTER, Kult(un)fähigkeit, 27.

¹⁶ Lásd például GREENBERG, Etymology, 74–75.

¹⁷ Lásd például MEACHAM, History, 27; MEACHAM, History, 27; ERBELE-KÜSTER, Kult(un)fähigkeit, 28. Az „elkülönülés” és az (undortól vagy az iszonyattól való) „távolságtartás” alapjelentések közötti etimológiai kapcsolathoz lásd GREENBERG, Etymology, 75–76, aki a *niddā* szót a *ndd* gyökből eredezteti és erre a következtetésre jut: „Úgy tűnik, hogy a héber *niddā* mindkét elképzelést tartalmazza: az iszonyatnak köszönhető távolságtartást és elkülönülést.” Lásd még FONROBERT, Menstrual Purity, 18: „A jelentés függ a szövegkörnyezettől.”

¹⁸ Lásd például COOK, Body Language, 55: „A bibliai anyag egyszer sem utal kifejezetten a papra, aki vizsgálatot végezne, mint a leprások esetében; továbbá a bibliai anyag az önvizsgálatra sem utal.”

a kezdet és a végpont kiszámítása és rögzítése teljes egészében a nő felelősége, jóllehet a rabbinikus irodalom részletesen tárgyalja ezt a kérdést (lásd például *b. Niddá* 69a). A nő ezt a hétnapos időszakot használhatja elvonulásra, menedékbe vonulásra¹⁹ (mint Ráhel a Ter 31,35-ben). Bár nem említik, de joggal feltételezhetjük, hogy a mosakodás és a ruhák kimosása kötelező volt.²⁰ Ez a következtetés abból adódik, hogy ha már a férfiak testének egy napos tisztátalansága megkövetelte a mosakodást (vö. Lev 15,16–17), akkor a női test hétnapos tisztátalansági időszaka még inkább (*qal wahomer*: következtetés a csekélyből a jelentősre).²¹ Egy „gyorsírási technikának” tulajdoníthatjuk azt, DEBORAH ELLENS elnevezése szerint, hogy a kötelező tisztálkodás megemlítését elhagyták.²²

3.3. A tisztátalanság átadása fizikai érintkezés által

A nő tisztátalanságát a fizikai érintkezéssel adja át (hasonlóképpen a folyóssos férfi estéhez, lásd Lev 15,7). Miután a nő tisztátalanságát a férfi megkapta, másokat is beszennyezhet.

A nő gyakran emlegetett önvizsgálata a *m. Niddá* traktátusban (a bibliai anyaghoz képest) új elképzelés. „Összefoglalva: a Misna kontextusában az érett nő képes az önvizgálatra, és a rituális világban a menstruációhoz kapcsolódóan felelős saját státuszának meghatározásában.” (56)

¹⁹ Lásd például GERSTENBERGER, Leviticus, 189–190.

²⁰ Lásd MILGROM, Leviticus, 934–935; LEVINE, Leviticus, 97; KAZEN, Discrepancies, 355.

²¹ A mosakodásokat a nők számára a három nagyobb tisztátalanság esetében hallgatták el (szülés, menstruáció, krónikus folyás), mert azokat természetesnek tartották. Amikor az elbeszélés szempontjából szükséges a mosakodás, az író megemlíti azokat (ahogyan Batseba esetén is a 2Sám 11,2–4-ben). Lásd MILGROM, Leviticus, 935. Eltérő véleményhez lásd például PHILIP, Menstruation, 50–51.

²² Lásd ELLENS, Leviticus 15, 141: „A Lev 15-ben ez a technika kétféle módon működik. Először is a szerző úgy ír meg egy szövegegységet, hogy az egy másikra támaszkodjon, és annak előírásait kiegészítse. Másodszor: a szerző azt is lehetővé teszi, hogy egy kifejezés többet jelentsen annál, mint amit az szó szerint jelöl. A mosakodások hiánya a 9–30. versekben e technika mindkét formájának függvénye.” RUANE, Bathing, 74–80 megpróbálja kimutatni a nemi különbséget a szövegben azáltal, hogy azt feltételezi, hogy (a menstruáló és a *zabā*) nők nem fürödtek, mert erről nem tesz kifejezetten említést: „A fürdés egy további kultikus cselekedet, amely megkülönbözteti a kultikus szempontból összetettebb *zabot* a *zabātól* és következetesebben feltárja előbbi magasabb státuszát.” (77) Ugyanakkor, ahogy RUANE maga is elismeri a 74. oldalon, a fejezet jelentős szimmetriát mutat a szövegben és a nemek bemutatásában (lásd fentebb), ez pedig arra a következtetésre vezet, hogy a fejezet férfi részében megkövetelt mosakodások a női részre is vonatkoznak, ezért nem szükséges azt megismételni. COOK, Body Language, 42–53 rámutat, hogy „a Biblia és a Misna rituális rendszerei a hit elmélyült kijelentései és általában az emberek, de főleg az izraeliták/zsidók pozitív önazonosságának megalapozása *nemtől függetlenül*. Még inkább figyelemre méltó, hogy a Bibliában és a Misnában a rituálé a katasztrófa következtében bekövetkezett vallási és társadalmi környezet rekonstruálására irányul, és a nők egyenrangú partnereként vesznek részt ebben a törekvésben” (42–43. oldal, kiemelés hozzáadva). Továbbá az 53. oldalon: „A vér tanulmányozásának megfelelő kontextusba helyezése egyértelművé teszi, hogy a nők vérét nem értékelték másként, mint a férfi vérét, sem az állat vérét; hanem azok, akik az áldozati istentisztelet kontextusán kívül vért hullajtanak, tisztátalanná (*tameh*) válnak.”

Általában a testrészek, amelyeket megérintünk egy nőn (arca, karja, keze), nem szennyeződtek be menstruációs vérrrel, de az ágy, a szék, a takaró, stb., amelyre a nő leül, hordozhatják a vér nyomait. Így különböző tisztulási eljárásokra lehet szükség: annak, aki egy felöltözött nő testét érintette, csak estig kell várnia a tisztulásig és kevésbé lesz tisztátalan, míg az, aki olyasmittel érintett, amin a nő ült; annak ruháit ki kell mosni, meg kell mosakodnia és estig várnia (vö. Lev 15,19–20). Ez azt is jelenti, hogy a papi törvényhozó mérsékeli a tisztátalanság forrását a vér nyomaira vagy lehetséges nyomaira és ezért úgy tűnik, elutasítja a menstruáló nő tabuvá válását és azt a téves elképzelést, hogy a nő démon vagy valami hasonló áldozata lenne. A szöveg önmagában nem vonja maga után azt, hogy a nőt el kellene különíteni a hétköznapi életől:²³ végzi a maga dolgát, s csak a vele együtt élőknél kell ügyelniük arra, hogy ne érintkezzenek semmi olyan dologgal, amit beszennyezett.

A szöveg meghatározza, hogy mik szennyeződtek be: minden olyan dolog, amire a nő ráült, vagy amire lefekszik, beleértve a nyeret is (a férfiról szóló részben kerül elő a Lev 15,9-ben és ezért nem említik itt kifejezetten; lásd például Ter 31,34–35). Ezeket a tárgyakat akkor kell megtisztítani, amikor a nő megtisztul, „máskülönben újra tisztátalanná tennék őt”.²⁴ Más tárgyak, amelyeket a menstruáló nő megérint, nem válnak tisztátalanná. Ez lehetővé teszi a normális életet a „ciklus” alatt.

A Lev 15,23 héber szövege hozzáteszi a beszennyeződés harmadik fajtáját: ha egy menstruáló nő az ágyon ül, amelyen van egy tárgy, akkor annak érintése is tisztátalanná teszi az embert estig. Ez a beszennyeződés csak akkor jön létre, amikor a nő jelen van, ahogy a *yōšebet* melléknévi igenév („amikor a nő éppen ül”) jelzi.²⁵ A Septuaginta lazít ezen a bonyolult helyzeten, amikor magáról a menstruáló nőről beszél, nem pedig egy tárgyról. Így megismétli a Lev 19,19d kérdését (egy menstruáló nő érintése).

3.4. Közösülés egy menstruáló nővel

Egy menstruáló nő ideiglenes tisztátalansága hét napon át adható át annak a férfinak, aki szexuális kapcsolatot létesít vele (Lev 15,24).²⁶ Függetlenül

²³ Bár a későbbi értelmezések kidolgoztak különböző elképzeléseket és elkülönítették a menstruáló nőket a közösségtől, lásd lentebb.

²⁴ MILGROM, Leviticus, 937.

²⁵ MILGROM, Leviticus, 939.

²⁶ Lásd például O'GRADY, Semantics, 9–13.

attól, hogy a közösülés a nő tisztátalanságának hányadik napján történt, a férfi hét napig tisztátalan. Két különböző esetet kell megkülönböztetnünk:

- 1) A pár észleli a menstruáció kezdetét a szexuális aktus alatt. Így egyikük sem szándékosan vétkezett Isten parancsa ellen (Lev 18,19; 20,18). Nekik bűnért való áldozatot kell bemutatniuk a Lev 4,27–35 szerint (lásd még *m. Niddá* 2:2).
- 2) A férfi és a nő is tud a nő havivérzéséről, mégis élnek szexuális életet. Ez szándékos megszegése Isten törvényének (Lev 20,18), ezért mindkettejüket „ki kell írtani a nép közül” (*haret*, lásd Lev 7,20).

Az igaz ember egyik jellemzője (Ez 18,6c), hogy elkerüli a menstruáló nővel való közösülést. A havi ciklusban lévő asszonnyal folytatott szexuális együttlét annyira gyalázatos tettek minősül, mint az idegen istenek tisztelete, vagy valakinek az apja feleségével való együttlét (Ez 22,10). A pápi törvényhozó azonban itt nem foglalkozik a büntetéssel, csak a rituális törvénnyel. Kultikus szempontból nem jelentős, hogy a Lev 18,19 és a 20,18 szabályainak áthágása szándékosan történt-e vagy sem. Tény: ha menstruációs vér kerül a férfira, akkor hét napra tisztátalanná teszi őt. Tisztátalansága átkerül fekvőhelyére is, amelyet meg kell tisztítani.

3.5. A menstruáció előidézte tisztátalanság lehetséges okai

A vérzés önmagában nem elegendő ok, hogy egy menstruáló nő ciklikusan átmenetileg távolmaradjon a kultusztól. Még a veszélyesebb vérzési sebek sem tekinthetők indoknak a tisztátalanságra.²⁷ A fejezet kizárólag a nemi szervekből származó folyással foglalkozik: „A vér csak a szaporodás összefüggésében tisztátalan... és kapcsolatban áll a kultuszban való részvétel képességével.”²⁸

A vérfolyás a halál hatalmának közelségét jelzi, és a következő ellentétességben nyilvánul meg: a nemi szervekre leselkedő veszély vagy azok lecsökkent szervi alkalmassága konfliktusba kerül Isten élő és életadó hatalmával.²⁹ Ez első látásra elfogadhatónak tűnik a férfi és a nő nemi szerveiből történő patológias folyásra: az élő Istennel való kultuszi találkozás nem

²⁷ Lásd WHITEKETTLE, *Levitical Thought*, 377.

²⁸ Lásd ERBELE-KÜSTER, *Körper und Geschlecht*, 159.

²⁹ Lásd WHITEKETTLE, *Levitical Thought*, 380. FELD (Menstruation) érvelése, miszerint a tisztátalanság a belső és a külső, a normális és abnormális közötti határok átlépéséből származik, kevésbé tűnik meggyőzőnek.

ajánlott. Második pillantásra azonban a nemi szervekből folyó magömlés vagy vérzés azt jelképezi, hogy nem történt szaporodás, nem támadt új élet. A menstruáló nő nem fogantékos, az életet nem adja tovább. A papi gondolkodásrendszerben ez a szimbólum áll szemben a szentélyben az élő istenséggel. Ezért írták elő a kultusztól való ideiglenes tartózkodást. A rögzített hétnapos idő és a rituális megtisztulás elteltével, amely az újbóli integrálás szimbóluma, a nő visszanyeri tisztaságának megszokott státuszát. A menopauza után a kultikus tisztátalanságra használatos indikátor már nem érvényes. A papi rendszerben sem a vérfolyás, sem a meddőség önmagában nem jelent problémát. De amikor a nő életadó szerveiből folyik a menstruációs vér, az az „életlenséget” (a fogamzás hiányát) jelzi.³⁰ A jelenség szimbolikus szembehelyezkedés az „élettel”, amely a szentélyhez kapcsolódik. Ezért kell ilyenkor minden kapcsolatot kerülni.³¹

4. PÉLDÁK A BIBLIAI SZÖVEG RECEPCIÓJÁRA A KORAI ZSIDÓSÁGBAN

A bibliai rendelkezések lényegében a menstruáló nőre korlátozódnak. Ő csak az alatta lévő (gyakorlatilag vagy valójában menstruációs vérrrel beszennyezett) tárgyakra közvetíti tisztátalanságát. Aki megérinti őt, ágát vagy valamit a fekvő- és ülőhelyén, tisztátalanná válik „estig”. A szöveg azonban nem mondja, hogy mi történik akkor, ha a nő érint meg valakit vagy valamit. Ezzel szemben a Lev 15,11 kifejezetten állítja, hogy ha egy férfi nemi szervi folyásban szenved, és nem mossa meg kezét, akkor áthelyezi tisztátalanságát mindenkire, akit csak megérint. Ebből a szabályzásból arra következtethetünk, hogy ameddig a menstruáló nő kezét rituálisan tisztán, vagyis megmosva tartja, addig megérinthet bárkit vagy bármit anélkül, hogy beszennyezne. Ilyen körülmények között lehetségesnek tűnik egy többé-kevésbé „normális” élet.³²

³⁰ Lásd például EILBERG-SCHWARTZ, Savage, 183–184.

³¹ A b. *Niddá* 31a szerint az ember három részből áll: „Az apja ellátja fehér anyag magvával, amelyből képződik a gyerek csontja, inai, körme, az agya a fejében és a szeme fehérje. Az anyja ellátja vörös anyag magvával, amelyből képződik a bőre, húsa, haja, vére, szeme feketéje. És a Szent, áldott legyen, lelket ad neki és lélegzetet, szép vonásokat, látást, a hallás erejét, a beszéd és a járás képességét, a megértés és a megkülönböztetés képességét.” Ezért lehet beszélni (vörös) női magról, amely a (fehér) férfi maggal összekeveredik (lásd GROHMANN, Female Semen, 48; MORGENSTERN, Nachwort, 192). Ennek a „női magnak” az elvesztése a menstruáció folyamán a halál hatalmának közelségét jelzi. Következésképpen a szöveg meghatározza a tisztátalanságnak és a kultusztól való távolmaradásnak az időtartamát (analóg módon a férfi mag ejakulációja kapcsán a Lev 15,16–18-ban). Mivel a menstruáció hosszabb ideig tart, mint a férfi ejakulációja, a hétnapos periódus fix a nők számára, míg a férfiaknak csak egy napig kell tartózkodniuk a kultuszi részvételtől („tisztátalan estig”).

³² Lásd például HIMMELFARB, Sexual Relations, 17–18; FONROBERT, Menstrual Purity, 17. Az irt is szem előtt kell tartanunk, hogy a menstruáció az ókorban sokkal ritkább volt, mint manapság. A meg-

A judaizmusban a Tóra rendelkezéseinek recepciója során a bibliai szakaszokat sokkal részletesebben kidolgozták.³³ Izrael földjére szigorúbb előírások vonatkoztak (vö. Szám 5,2): Josephus Flavius oly mértékben kiterjeszti a Lev 15 utasításait, hogy a nőknek menstruációs időszakuk alatt külön kell lakniuk (AJ 3:261).³⁴ A qumráni irodalomban a Templomtekercs arra utasítja a közösséget, hogy különítsenek el egy helyet azoknak az embereknek, akik bőrbetegségben, nemi szervekből eredő folyástól szenvednek, valamint menstruáló nőknek (11Q19 [11QT^a] 48:14–17).³⁵ Kérdés azonban, hogy ez az utópisztikus törvény érvényre jutott-e a hétköznapi életben.³⁶

A korai zsidóságban a tisztaság és tisztátalanság témáját kiterjedten tárgyalták,³⁷ különösen a Mísnaiban (lásd a tizenkét traktátusból álló negyedik szédert: *Tohorot*, „tisztaságok”) és a Talmudban.³⁸ A Mísna *Niddá* traktátusa foglalkozik a menstruációval kapcsolatos kérdésekkel: hogyan kell a menstruációt azonosítani, hogy kell dönteni bizonytalan helyzetben, hogyan kell eljárni szülés esetén, hogyan befolyásolják a beszennyeződések a férfit és a nőt, hogy kell kezelni a vérfoltokat.³⁹ Mivel a rituális mosakodások eljárás módját nem szabályozták részletesen a Tórában, a rabbinikus

javult orvosi és étkezési feltételek lehetővé teszik a korábbi szexuális érettséget és a későbbi menopauzákat. Az ókorban egy nő termékenységi ideje rövidebb volt (14 és 35 életév között), és ezekben az években jó néhány hónap a terhesség, szülés és szoptatás idejéhez tartozott, amikor nem volt menstruáció. Ezért a menstruáció következtében a kultusztól való ideiglenes tartózkodás viszonylag ritkábban fordult elő (lásd MILGROM, *Leviticus*, 953; BE'ER, *Blood Discharge*, 158–159).

³³ A korai kereszténység recepciójához lásd például COHEN, *Menstruants*, 288–290.

³⁴ Josephus arról is beszámol, hogy a holt-tengeri szurkot csak a nők havi vérével vagy vizelettel lehet feloldani (BJ 4:480; lásd még Plinius: *Historia Naturalis*, 7:13). Úgy tűnik, külön „női helyre” az ókori Egyiptomban is volt példa. A szűkös források miatt azonban a bizonyítékok korlátozottak, így nem egyértelmű, hogy a nők mindig a menstruációjuk alatt mentek oda, és azt sem tudjuk, hogy mit csináltak ott. Az azonban nyilvánvaló, hogy Egyiptomban a menstruáció nem volt formális tabu (lásd WILFONG, *Menstrual Synchrony*, 432).

³⁵ További előfordulásokhoz Qumránban és a rabbinikus irodalomban lásd MILGROM, *Leviticus*, 949.

³⁶ Lásd COHEN, *Menstruants*, 278–279.

³⁷ Lásd például COHEN, *Menstruants*, 276–287.

³⁸ Lásd például WEGNER, *Chattel*, FONROBERT, *Menstrual Purity*; MORGENSTERN, *Nachwort*, 173–202.

³⁹ Egy angol fordításhoz lásd *The Mishnah*, héberből fordította Herbert DANBY, 745–757; lásd még COOK, *Body Language*, 54–57; DESTRO, *Witness*, 124–138. A Mísna nem a nőkről szóló szövegegyeségeiben, hanem a tisztaságokról szóló traktátusában foglalkozik a menstruációval: „a menstruáció önmagában nem befolyásolja a nők személyes státuszát, csupán kultikus tisztaságukat. [...] Ebben az összefüggésben a menstruáló nő egyszerűen egy szennyező objektum. Ugyanakkor a szabályok a nőt személyként mutatják be. Megkövetelik tőle, hogy rendszeresen vizsgálja magát, pontos nyilvántartást vezessen ciklusáról. A bölcsek feltételezik, hogy tudja és követni is fogja az összetett eljárásokat, hogy pontosan meghatározza ciklusa kezdetét és végét (WEGNER, *Chattel*, 163). „Az a körülmény, amely a nőt szennyező objektummá teszi, arra kényszeríti a rendszert, hogy támaszkodjon a nő személyes felelősségérzetére, hogy megvédje a férfit a bűntől.” (ibid., 165).

irodalom a *m. Mikva* 'ot traktátusában kiegészíti az utasításokat.⁴⁰ A *mikvék*, rituális fürdők (lépcsős medencék) létezésének legkorábbi bizonyítéka a Kr. e. 2. sz. végére vagy a Kr. e. 1. sz. elejére mutat.⁴¹ Mivel a teljes megmerülés rituáléja független volt a jeruzsálemi templomtól, azt még a Szentély 70-es lerombolása után is gyakorolták. Ezzel szemben a férfiak tisztátalansága szorosan összekapcsolódott a Templomnál végzett szertartásokkal, amikor azonban a központi szentély összedőlt, azok is elvesztették jelentőségüket.

Mivel a nő menstruációs tisztátalansága befolyásolja a házaseletet, a kérdést alaposan tárgyalták a korai zsidóság irodalmában.⁴²

„A *niddāra* vonatkozó törvények a halákhikus rendszer néhány legalapvetőbb alapelveit foglalják magukban. Illetve azon kevés, rituális tisztátalanságot érintő bibliai szabályzások közé tartoznak, amelyek a Második Szentély lerombolását követően is megmaradtak a zsidó életben.”⁴³

A Babiloni Talmud nem említi a menstruáló nő elszigetelését,⁴⁴ csupán néhány megszorítást sorol fel:

„R. Jichák ben Hanania R. Huna nevében később kijelentette: minden olyan munkát, amelyet egy feleség férje számára végez, egy menstruáló nő is megteheti urának, kivéve, hogy megtöltse serlegét, bevesse ágját, megmossa arcát, kezét és lábát.” (*b. Ketuvot* 61a)

Vannak utalások a Talmudban, amelyek a férfiaknak a menstruáló nőhöz és a havi vérzéshez⁴⁵ kapcsolódó irracionális aggodalmaihoz és mágikus erőik-

⁴⁰ A zsidó rituális fürdőkről (*mikve*⁸, *mikva* 'ot) lásd például BASKIN/GIBSON/KOTLAR, *Mikveh*, 225–230; WRIGHT, *Baths*, 190–214; a *Mikva* 'ot traktátusról a Misnában és a Toszeftában lásd EHRMAN, *Mikva* 'ot, 224.

⁴¹ Lásd például HOSS, *Baths*, 103–119; MEACHAM, *History*, 29.

⁴² Lásd például LEVINE, *Leviticus*, 223.– A nők menstruáció miatti kizárásai az ókori Egyiptomban, Mezopotámiában és a zoroasztrizmusban is előfordultak (lásd MILGROM, *Leviticus*, 950–952). Még a Korán is ismeri azt az utasítást, hogy óvakodni kell a menstruáló nőtől (*Szúra* 2:222; a szóbeli hagyományhoz lásd STAUBLI, *Leviticus*, 128).

⁴³ TA-SHMA/BASKIN, *Niddah*, 230.

⁴⁴ A Misna sem tesz így, lásd WEGNER, *Chattel*, 162: „Nincs olyan misnai szabály, amely tiltja, hogy a menstruáló nő nyilvánosság előtt megjelenjen (utcán vagy zsinagógában)”; illetve FONROBERT, *Menstrual Purity*, 18. – A menstruáló nő bizonyos társadalmi elszigeteltsége főleg a férjétől volt szükséges, de nem tisztasági okokból, hanem a szexuális intimitás vagy izgalom megelőzésére (lásd COHEN, *Menstruants*, 279–280).

⁴⁵ A menstruációs vér önmagában olyan anyag, amely erősen beszennyez. A SalZsolt 8,12-ben ezt olvassuk: „Mindenféle tisztátalan dologgal összetapodták az Úr oltárát, vérrrel [szó szerint: a vér havi folyásával] mocskolták be az áldozatokat, mint a tisztátalan húsokat szokás” (SZABÓ XAVÉR: *Salamon zsoltárjai. Bevezetés – fordítás – jegyzetek*, L'Harmattan, Budapest, 2009, 88.) Ez a vers azonban valószínűleg nem az áldozatok menstruációs vérral való közvetlen beszennyezésére utal, de ezzel a durva elképzeléssel bírálja a menstruáló nők részvételét a kultuszban a békeáldozat bemutatásá-

kel kapcsolatos elképzelésekhez kötődnek (a következő példát a tanulmány elején már említettem):

„Ha egy menstruáló nő áthalad két [férfi] között és havivérzése elején van, akkor az egyik férfit el fogja pusztítani [vagyis esküszegést okoz egyiküknek], ha pedig vérzése végén van, akkor vizsályt fog köztük szítani. Mi az orvosság? Kezdenek bele [egy szentírási versbe, amely] Él-lel [vagyis az Isten szóval] kezdődik, és zárják le Él-lel [vagyis Isten nevének az említésével]. (b. *Peszaḥim* 111a)⁴⁶

A b. *Sábbát* 110a-ban a következő intézkedéseket ajánlják egy nő számára, hogy elriasszon egy kígyót:

„meg kell válnia néhány hajszálától és körmétől, oda kell dobnia, mondván: Én egy menstruáló nő vagyok!”⁴⁷

A talmudi időkben a menstruáló nőre (*niddā*) vonatkozó teljes törvénykezés egy lényeges változása a hét „tisza” vagy „fehér” napok hozzáadása. Az amorák időszakának közepén már alapigazságnak fogadták el, hogy hét „fehér” napot kell számolni minden véres napra (b. *Nidda* 66a). Vagyis az utolsó napot követően, amikor a nő menstruációs vérzést figyelt meg nemi

nál, vagy havi ciklusukban lévő nők más kultikus tevékenységét (lásd például HIMMELFARB, *Sexual Relations*, 32).

⁴⁶ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez a szakasz kivételnek tűnik, hiszen egyébként a rabbinikus irodalom semmit sem tud iyeshmiről, lásd COHEN, *Menstruants*, 281. „Összegezve: az a hiedelem, hogy egy menstruáló nő veszélyt jelent a körülötte lévőkre, először a 6. vagy 7. században jelenik meg a zsidó forrásokban.” (ibid.). COHEN kiemeli a *Beraita de Nidda* munkát a maga szelőséges korlátozásaival és a zsidó jámborság ezen szálai ellen felszólaló Maimonidész polémiáját. FONROBERT, *Menstrual Purity*, 36 kijelenti a b. *Peszaḥim* 111a-ból vett szövegéről: „Ez a szöveg a népi irodalom műfaji kategóriájába tartozik.” A fordító megjegyzése: Rási kommentárja szerint erre a célra a Szám 23,22–23 a megoldás, ahol Isten nevével kezdődik a szakasz és azzal végződik. Az Isten nevével közrefogott szakaszban pedig az áll, hogy „nem fog a varázslás Jákobon, sem az igézet Izraelen”. Itt világosan rontáselhárítás a cél. A talmudi hely még felsorol más helyzeteket is, ahol hasonló rontáselhárítást lehet alkalmazni, ezek sorában jelenik meg a potenciális rontáshozó menstruáló nő. Hálásan köszönöm a talmudi sor megvilágítását Bányai Viktoriának!

⁴⁷ Lásd még TA-SHMA/BASKIN, *Niddah*, 256. Josephus Flavius is ismer egy történetet a menstruációs vér apotropaikus, vagyis rontást és bajt elhárító felhasználásáról: a vér szükséges egy meghatározhatatlan és veszélyes, de gyógyító erejű gyökér jótátságához (valószínűleg *Mandragora officinalis*), lásd BJ 7:181 (a magyar kiadásban: VII. könyv, 6. fejezet). – Az idősebb Plinius is megemlíti a menstruációs vérzés „bámulatos hatását” a *Historia naturalis*-ban (7:13): „Ha valaki ebben az állapotában közelít a nőhöz, mogorvává válik. A magok, amelyeket a nő megérint, terméketlenné válnak, az oltványok elszáradnak, a kerti növények elfonnyadnak, és a gyümölcs lehell a fáról, amely alatt a nő ül. Már a pillantása is homályba borítja a tükrök fényességét, eltompítja az acél élet és megfosztja az elefántcsontot ragyogásától. Ha rápillant egy méhrajra, az azonnal elpusztul. A sárgaréz és a vas azonnal berozsdásodik, és kellemetlen szagot áraszt. A nyalakodó kutyák megvadulnak, és harapásuk gyógyíthatatlan és mérgező lesz.” Az angol szövegben a fordítás John Bostock munkája (London, 1855). Plinius még több mágikus hatásról beszámol a 28:23-ban, amelyek mindegyike – mai szemmel nézve – teljes mértékben alaptalan.

szervéből, hét vérzés nélküli napot is kellett számolnia. Legalább öt napot rögzítenek magára a havivérzésre, a házaselettől való tartózkodásra pedig így a minimális időszak tizenkét nap. A vérnyom nélküli hetedik estéjén a nő megmerítkezett egy *mikvé*ben és a megszokott házaskapcsolatukat újra folytathatták.⁴⁸

5. KONKLÚZIÓ

A Lev 15 szerkezete megmutatja, hogy a menstruációt nem tekintették betegségnek. Ugyanakkor a papi gondolkodásmód szerint a női test vérzését, akárcsak a férfiak magömlését a halál köréhez kapcsolták. Az ókorban azt feltételezték, hogy a férfi magvában van az új emberi élet, amit aztán elvetnek „a földbe”, a női testbe. A kiömlött mag azonban az élet elvesztését szimbolizálja. A nő addig jelképezi az „életet”, ameddig a teste potenciálisan képes emberi életet létrehozni. Azonban vitán felüli, hogy a havivérzésében lévő nő nem fogadóképes és így az „élet hiányát” szimbolizálja. Testét ebben a sajátos helyzetben úgy fogták fel, mint ami szemben áll a szentéllyel, ahol az élő és életadó szent Isten lakozik, ezért elrendelte a papi törvényhozás, hogy hét napig tartózkodjon a kultusztól. A kultusztól való távolmaradást „tisztátalanságnak” hívták, amin mosakodással és bizonyos idő elmúltával úrrá lehet lenni. Az ilyen jellegű tisztátalanság nem erkölcsi hiba vagy bűn. Ezzel szemben az erkölcsi bűnök és gonoszság által okozott kultikus tisztátalanságot nem lehet rítussal (a test megmosásával) megtisztítani.

Mivel a menstruáció fontos része a női életnek és jelentősen befolyásolja a házaseletet is, a Lev 15,19–24 recepciója a korai zsidóság idején nagy figyelmet kapott a halákhikus irodalomban.⁴⁹ Számos részlettel gazdagították a bibliai szöveget. A Kr. u. 2. sz. óta jellegzetes rituális medencéket használtak (*mikva* 'ot) és számos zsidó nőtől még ma is szokás megkövetelni, hogy

⁴⁸ TA-SHMA/BASKIN, Niddah, 254–255; illetve MEACHAM, Elimination, 255–256. A további fejleményekhez a zsidóságban lásd MEACHAM, History, 31–37. A kutatónő erre a következtetésre jut: „A menstruációra vonatkozó törvények óriási változáson mentek át a bibliai kortól a modern idő-kig.” Valójában eltűnt a különbség a *zabā* és a menstruáló nő között, lásd COHEN, Menstruants, 277.

⁴⁹ Van „némi bizonyíték arra nézve, hogy a *Niddának* egy olvasata a női zsidó identitás része. A Babiloni Talmud megemlíti: »Egy [bizonyos] időben a [római] kormányzó kijelentette, hogy nekik [vagyis: a zsidóknak] nem szabad megtartaniuk a sábbátot, nem szabad körülmetélni fiaikat és közösnüniük kell *niddottal* [vagyis menstruáló feleségeikkel].« (b. *Meilá* 17a) Egy pillanatra figyelmen kívül hagyva a szöveg történetiségének problematikus kérdését, ez a szöveg kivételes, mert olyan tételek listáján említi a nőt, amelyet a Talmud úgy értelmez, hogy a zsidó kultúra lényegét képezi.” (FONROBERT, Menstrual Purity, 39).

házasságkötés előtt, *niddut* után (vagyis havivérzését követően), valamint szülés után *mikvébe* menjen.⁵⁰

BIBLIOGRÁFIA

- Baskin, Judith/Gibson, Shimon/Kotlar, David, Art. Mikveh: *Encyclopaedia Judaica*, 2nd ed., 14 (2007) 225–230.
- Be'er, Ilana, Blood Discharge: On Female Im/Purity in the Priestly Code and in Biblical Literature, in: A. Brenner (ed.), *A Feminist Companion to Exodus to Deuteronomy*, Sheffield 1994, 152–164.
- Buckley, Thomas C.T. (ed.), *Blood Magic. The Anthropology of Menstruation*, Berkeley 1988.
- Buckley, Thomas C.T./Gottlieb, A., A Critical Appraisal of Theories of Menstrual Symbolism, in: T.C.T. Buckley (ed.), *Blood Magic. The Anthropology of Menstruation*, Berkeley 1988, 3–50.
- Cohen, Shaye J.D., Menstruants and the Sacred in Judaism and Christianity, in: S.B. Pomeroy (ed.), *Women's History and Ancient History*, Chapel Hill 1991, 273–299.
- Cook, Leslie A., Body Language: Women's Rituals of Purification in the Bible and Mishnah, in: R.R. Wasserfall (ed.), *Women and Water Menstruation in Jewish Life and Law* (Brandeis Series on Jewish Women), Hanover 1999, 40–59.
- Destro, Adriana, The Witness of Times: An Anthropological Reading of Niddah, in: J.F.A. Sawyer (ed.), *Reading Leviticus: A Conversation with Mary Douglas* (JSOTSup 227), Sheffield 1996, 124–138.
- Ehrman, Arnost Zvi, Art. Mikva'ot: *Encyclopaedia Judaica*, 2nd ed., 14 (2007) 224.
- Eilberg-Schwartz, Howard, *The Savage in Judaism. An Anthropology of Israelite Religion and Ancient Judaism*, Bloomington 1992.
- Ellens, Deborah, Leviticus 15: Contrasting Conceptual Associations regarding Women, in: W. Kim et al. (eds.), *Reading the Hebrew Bible for a New Millennium: Form, Concept and Theological Perspective. Volume 2: Exegetical and Theological Studies* (Studies in Antiquity and Christianity), Harrison 2000, 124–151.

⁵⁰ A menstruációhoz kapcsolódó, eltérő kortárs nézőpontokhoz a zsidóságban lásd a következő munkákat, in WASSERFALL, *Women and Water*.

- Ellens, Deborah, Menstrual Impurity and Innovation in Leviticus 15, in: K. de Troyer et al. (eds.), *Wholly Woman, Holy Blood. A Feminist Critique of Purity and Impurity*, Harrisburg 2003, 29–43.
- Erbele-Küster, Dorothea, *Körper und Geschlecht. Studien zur Anthropologie von Leviticus 12 und 15* (WMANT 121), Neukirchen-Vluyn 2008.
- Erbele-Küster, Dorothea, Kult(un)fähigkeit des geschlechtlichen Körpers. Die sogenannten Reinheitsbestimmungen in Lev 15: *Bibel und Kirche* 67.1 (2012) 26–29.
- Feld, Gerburgis, Art. Menstruation: www.wibilex.de (January 2009).
- Fonrobert, Charlotte E., *Menstrual Purity. Rabbinic and Christian Reconstructions of Biblical Gender*, Stanford 2000.
- Gerstenberger, Erhard S., *Das 3. Buch Mose. Leviticus* (ATD 6), Göttingen 1993.
- Greenberg, Moshe, The Etymology of *niddā* ‘(Menstrual) Impurity,’ in: Z. Zevit, S. Gitin and M. Sokoloff (eds.), *Solving Riddles and Untying Knots. Biblical, Epigraphic, and Semitic Studies in Honor of Jonas C. Greenfield*, Winona Lake 1995, 69–77.
- Grohmann, Marianne, Biblical and Rabbinic Ideas of Female Semen? An Intertextual Reading of Lev 12,2: *SJOT* 24 (2010) 39–52.
- Hieke, Thomas, *Leviticus 1–15* (HThKAT), Freiburg i.Br. 2014.
- Himmelfarb, Martha, Sexual Relations and Purity in the Temple Scroll and the Book of Jubilees: *DSD* 6 (1999) 11–36.
- Hoss, Stefanie, *Baths and Bathing. The Culture of Bathing and the Baths and Thermae in Palestine from the Hasmoneans to the Moslem Conquest with an Appendix on Jewish Ritual Baths (miqva’ot)* (British Archaeological Reports: International series, 1346), Oxford 2005.
- Kazen, Thomas, Explaining Discrepancies in the Purity Laws on Discharges: *RB* 114 (2007) 348–371.
- Levine, Baruch A., *Leviticus* (The JPS Torah Commentary), Philadelphia 1989.
- Meacham, Tirzah, An Abbreviated History of the Development of the Jewish Menstrual Laws, in: R.R. Wasserfall (ed.), *Women and Water. Menstruation in Jewish Life and Law* (Brandeis Series on Jewish Women), Hanover 1999, 23–39.
- Meacham, Tirzah, The Elimination of *Niddah* in Favor of *Ziva*, in: R.R. Wasserfall (ed.), *Women and Water. Menstruation in Jewish Life and Law* (Brandeis Series on Jewish Women), Hanover 1999, 255–256.
- Milgrom, Jacob, *Leviticus 1–16* (The Anchor Bible 3), New York et al. 1991.

- The Mishnah*, translated from the Hebrew by Herbert Danby, Oxford 1933 (újrányomva: 1977).
- Morgenstern, Matthias, Nachwort: Zur Aktualität und zu den medizingeschichtlichen Hintergründen des Talmudtraktates Nidda, in: *Nidda – Die Menstruierende*, Übersetzung des Talmud Yerushalmi VI/1, Tübingen 2006, 173–202.
- A New English Translation of the Septuagint and the Other Greek Translations Traditionally Included under That Title (NETS), A. Pietersma and B.G. Wright (eds.), New York and Oxford 2007.
- Nidda – Die Menstruierende*, Übersetzung des Talmud Yerushalmi VI/1, übersetzt von M. Morgenstern, Tübingen 2006.
- Nihan, Christophe, *From Priestly Torah to Pentateuch. A Study in the Composition of the Book of Leviticus* (FAT, 2.25), Tübingen 2007.
- O’Grady, Kathleen, The Semantics of Taboo, in: K. de Troyer et al. (eds.), *Wholly Woman, Holy Blood. A Feminist Critique of Purity and Impurity*, Harrisburg 2003, 1–28.
- Philip, Tarja S., *Menstruation and Childbirth in the Bible. Fertility and Impurity* (Studies in Biblical Literature 88), New York 2006.
- Ruane, Nicole J., Bathing, Status and Gender in Priestly Ritual, in: D.W. Rooke (ed.), *A Question of Sex? Gender and Difference in the Hebrew Bible and Beyond* (Hebrew Bible Monographs 14), Sheffield 2007, 66–81.
- Staubli, Thomas, *Die Bücher Levitikus, Numeri* (Neuer Stuttgarter Kommentar: Altes Testament 3), Stuttgart 1996.
- Ta-Shma, Israel Moses/Baskin, Judith R., Art. Niddah: *Encyclopaedia Judaica*, 2nd ed., 15 (2007) 253–258.
- Troyer, Kristin de/Herbert, Judith A./Johnson, Judith Ann/Korte, Anne-Marie (eds.), *Wholly Woman, Holy Blood. A Feminist Critique of Purity and Impurity*, Harrisburg 2003.
- Wasserfall, Rahel R. (ed.), *Women and Water. Menstruation in Jewish Life and Law* (Brandeis Series on Jewish Women), Hanover 1999.
- Wegner, Judith R., *Chattel or Person? The Status of Women in the Mishnah*, New York 1988.
- Whitekettle, Richard, Leviticus 15.18 Reconsidered. Chiasm, Spatial Structure, and the Body: *JSOT* 49 (1991) 31–45.
- Whitekettle, Richard, Levitical Thought and the Female Reproductive Cycle: Wombs, Wellsprings, and the Primeval World: *VT* 46 (1996) 376–391.
- Wilfong, Terry G., Menstrual Synchrony and the “Place of Women” in Ancient Egypt (OIM 13512), in: E. Teeter and J.A. Larson (eds.), *Gold of*

Praise. Studies on Ancient Egypt in Honor of Edward F. Wente (SAOC 58), Chicago 1999, 419–434.

Wright, Benjamin G. III, Jewish Ritual Baths – Interpreting the Digs and the Texts: Some Issues in the Social History of Second Temple Judaism, in: N.A. Silberman and D. Small (eds.), *The Archaeology of Israel. Constructing the Past, Interpreting the Present* (JSOTSup 237), Sheffield 1997, 190–214.